

FULLER JOGELMÉLETÉNEK AKTUALITÁSA MA EURÓPÁBAN ÉS NÁLUNK

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedek egyik lassú, de egyre határozottabban körvonalazódó fejleménye Fuller jogelméletének újrafelfedezése,¹ és azoknak az egyre összetettebb jogelméleti koncepcióknak² a kiforrálódása és párbeszéde, amelyek Fuller jogelméletének belátásaiból és azok újragondolásából indulnak ki. Az utóbbi időben ennek a neofullerianus jogelméleti tendenciának megragadásán és leírásán dolgozom. Ennek a tendenciának a részeként értelmezem azt a nagyszerű fejleményt is, hogy Fuller klasszikus műve immár német nyelven is megjelenik.³ Végre! – lehet mondani. A neofullerianus diskurzusnak egy meglehetősen gazdag vonulata szól azokról a magyarázatokról, hogy milyen körülmények vezettek oda, hogy Fuller jogelmélete ma „felfedezésre szorul”, és miért csappant meg iránta az érdeklődés az angol-amerikai jogelméletben a hetvenes évektől, és miért volt szinte esélytelen, hogy a kontinentális jogi kultúrákra érdemi hatást gyakoroljon. A legjobban kitárgyalt magyarázatok az analitikus filozófia felemelkedéséhez kötik a fulleri jogelmélet háttérbe szorulását, kapcsolódóan a harti jogpozitivizmus globális térhódításához, amelynek eredménye az lett, hogy Fuller jogelméletének ma is bevett értelmezési sémái a jogpozitivista hagyományhoz kötődnek. Akik végül egy érdekes és gondolatgazdag, de alapvetően zsákutcás természetjogi elméletként kanonizálták Fuller jogelméleti törekvéseit, a jog belső erkölcsének koncepcióját pedig a jogállamiság „checklist”-jeként. A fent említett neofullerianus szerzők már elvégezték a szükséges értelmezési kármentést, és újrakeretezték ezt a történetet Fuller szempontjainak méltányos figyelembevételével.

Ebben a tanulmányban a recepció akadályainak egy másik típusú magyarázatára fókuszálok; azokra a magyarázatokra, amelyek szerint Fuller jogelmélete azért sem tud érdemi hatást gyakorolni a konti-

nentális jogi kultúrákra, mert az tulajdonképpen a *common law* hagyomány újraértelmezése és jogelmélete, így túl partikuláris ahhoz, hogy a *common law* hagyományán kívül hatást gyakoroljon. Ahogyan látni fogjuk, ezek a magyarázatok különösen Fuller bíráskodásról alkotott felfogásához kapcsolódnak, és

nagyrészt igazak. Ebben a tanulmányban mégis amellet érvelek, hogy ezeknek a partikuláris vonásoknak nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Egyfelől a jogelméletek nehezen tudják elkerülni, hogy az az intézményes struktúra, amelyben megfogalmazódtak, ne hagyjon nyomot a fo-

galmaikon. Ez elkerülhetetlen sajátossága a jogelméletalkotásnak. Jó, ha reflektálunk rá, én is ezt teszem ebben a tanulmányban. De másfelől fontos azt is észben tartani, hogy van egy átfogó intézményes modell, amely összeköti a *common law* és a kontinentális jogrendszerek ma legbefolyásosabb változatait, ez pedig az elkötelezettség a demokratikus jogállam fenntartása iránt. Fuller jogelmélete értelmezhető a demokratikus jogállam olyan jogelméleteként, amelynek a belátásai akár alakíthatnak is a kontinentális intézményes kultúránkon. A tanulmány utolsó fejezetében még ennél is tovább megyek, és egy olyan, Fuller jogelméletét hasznosító koncepciót is megvizsgáló, amely a magyar jogállam önvédő mechanizmusainak erősítésére keres gyógymódot.

A kontinentális és a *common law* közjogi hagyomány nem merev kulturális hagyományokként fejlődtek egymás mellett, hanem folyamatos kölcsönhatásban voltak és vannak egymással.⁴ Ennek megfelelően a javaslatom az, hogy nekünk, európaiaknak – különösen, ha Közép-Európa ciklikusan újrakezdő, folyamatosan megújulni kényszerülő jogrendszereihez kötődünk – érdemes Fuller jogelméletét olyan lehetőségként olvasnunk, amelynek az alapvető belátásait újra komolyabban veheti a jog általános értelmét kereső jogtudományi diskurzus. Amennyiben Fuller jogelméletét úgy értelmezzük, mint amely a

* A szöveg eredeti változata a *Rechtsphilosophie – Zeitschrift für die Grundlagen des Rechts* 2025. őszi Fuller-tematikájú számában jelent meg “Die Aktualität von Fullers Theorie in Europa heute” címmel, <https://doi.org/10.5771/2364-1355-2025-3-295>.

jog olyan implicit tulajdonságairól szól, amelyeknek a résztvevők gyakran nincsenek tudatában, illetve olyan jogelméletként olvassuk, amely a jog mély struktúráit próbálja meg feltárni, lehetővé téve a demokráciára nyitott jogrendszerek sajátos működésének a megértését, akkor képes lehet alakítani jogszemléletünket itt, Európa kontinentális jogrendszereiben is.

AZ AUTOKRÁCIA FELÉ SODRÓDÁS ÉS A *COMMON LAW* HAGYOMÁNY ELLENÁLLÓKÉPESSÉGE

A demokratikus jogállam működtetésében érdekelt két jogi kultúra számunkra fontos közös kérdései Wolfgang Schluchter Max Weber-értelmezéséhez kapcsolódnak.⁵ Schluchter szerint Max Weber töredezett életműve hátterében egy átfogó fejlődéstörténeti koncepció áll a nyugati racionalizmus jövőbeli kilátásairól. E koncepció szerint a modernitás széttöredezi a hagyományos társadalmak nem racionális normáit és gyakorlatát, valamint a szereplők szokásszerű viselkedését, és ennek nyomán az „értelem töredezettsége”, az „elvarázstalanodás” pedig inkább sodor a tekintélyelvűség felé, mint vezet stabil liberális demokráciához. Amint a társadalmi csoportok kiszakadnak hagyományos és megszokott biztonságot adó kötelekeikből, olyan független önérdékű szereplőkké válnak, akik egymással versenyeznek a gazdasági és politikai piacokon. Ennek az egyik fontos következménye az, hogy ezek a modernizálódott társadalmak egyre kevésbé lesznek képesek arra, hogy ellenőrzés alatt tartsák a társadalmi változásokat. E koncepció szerint, ha a szereplők gazdasági és politikai piacokon belüli befolyásért, erőforrásokért és hatalomért folytatott versenyét nem korlátozzák olyan intézményesített normák, amelyek megkérdőjelezzik a szereplők szubjektív érdekeinek felsőbbbbségét, akkor az autokrácia felé sodródás az egyetlen lehetséges kimenetel.⁶

A schluchteri/weberi „sodródás-tézis” aggodalmait nem álltak messze Fuller kiindulópontjától. Érdemes felidézni azt az intellektuális kontextust, amelyben Fuller jogelmélete is megfogalmazódott.⁷ Fuller tudományfelfogására John Dewey volt nagy hatással, aki 1939-ben világosan megfogalmazta, hogy le kell számolni azzal a hittal, hogy a tudomány előrehaladása szabad intézményeket fog létrehozni a tudatlanság és a babonák eloszlásával. A korabeli diktatúrák

keserű tapasztalata megmutatta, hogy a tudomány az emberi szolgátnak és az elnyomó kormányzatnak lehet az alappillére.⁸ Hogyan lehet ezt megakadályozni? Dewey szerint a nyílt és szabad vizsgálódás kultúrájának elterjesztésével és a sokszínűséget biztosító, nyilvános, szabad vita védelmével. Fuller nézetei párhuzamosak ezzel, a *common law* azért képes befogadni a demokratikus intézményrendszert és illeszkedni hozzá, mert a kölcsönös elvárások szabad vizsgálatán alapul. Ez a jog interaktív felfogásának a lényege, miszerint a szabad vizsgálódásnak a biztosítása teheti lehetővé egy alapvetően partnerségen alapuló jogi infrastruktúra fenntartását. A jog formális struktúrái a kölcsönös elvárások vizsgálatának az eredményei. A jog ezen tulajdonsága révén várhatjuk el a jog iránti engedelmességet, lojalitást.

Fuller felvetése tehát a következőképpen foglalható össze. Úgy tűnik, hogy a két világháború között csak a *common law* jogrendszerek voltak képesek ellenállni a globális autokrata törekvéseknek. Minek köszönhető a *common law* hagyomány nagyobb ellenállóképessége? Fuller válasza erre: a *common law* hagyomány magja, a kölcsönösség elve hangolja ezt a jogi kultúrát az egyenlő szabadságra, a jogrendszert működtető jogászok felelőssége pedig ennek az elvnek a fenntartása. Ez a felvetés nem veszélytelen, könnyen ahhoz a felszínes hithez vezethet, miszerint a *common law* hagyomány felsőbbrendű a kontinentálishoz képest. A hidegháború korai időszakának lélektanától ez a beállítódás nem állt túl távol. Fullernak voltak is szerencsétlen megjegyzései ezzel kapcsolatban, és kétségtelen, hogy Fuller elfogult a *common law* hagyomány iránt.

AZ ADVERZARIÁLIS ELJÁRÁS ÉS A „TÁRSADALMI STRUKTÚRÁK MÉRNÖKEI”

Fuller tisztában volt elfogultságaival, és azzal, hogy jogfelfogása „rémesen anglo-amerikai”.⁹ Érdemes néhány elfogultságát közelebbről is megvizsgálni. Fuller nagyon erősen kötődött a *common law* bíráskodás bizonyítékokat a tárgyaláson modelljéhez.¹⁰ Olyannyira, hogy talán azzal is lehet vádolni, hogy túlértékelte a felek csatájára épülő eljárás teljesítményét az igazságkeresés terén az inkvizitórius bizonyítási eljárásokkal szemben. Fuller talán legfontosabb érve az adversariális eljárás mellett az, hogy az inkvizitórius modellben nagy az esélye az előítéletes döntéshoza-

talnak.¹¹ Éppen ezért hangsúlyozta Fuller: „Az ellenérvek bemutatása tűnik az egyetlen hatékony eszköznek, hogy leküzdjük azt a velünk született emberi hajlamot, hogy a még nem teljesen ismert dolgokat a már ismert alapján túl gyorsan megítéljük. Az ügyvéd érvei mintegy két ellentétes értelmezés között tartják az ügyet. Mialatt az ügy megfelelő minősítése megoldatlan marad, van idő minden sajátosságát és árnyalatát feltárni.”¹² Fuller ebben az összehasonlításban nem teljesen kiegyensúlyozott. Amint arra Luban is felhívja a figyelmet, kihagyja a képből az adverzariális eljárás azon hátrányait, amelyek a feleket képviselő ügyvédek túlzásaiból fakadnak, ahogyan az inkvizitórius eljárásnak azt a sajátosságát is, ami kompenzálhatja az egyes bírók előzetes konstrukcióit: hogy a bírók tanácsban járnak el.¹³

Fuller nemcsak más hagyományokkal szemben volt némileg elfogult, hanem az amerikai *common law* hagyományt is sajátos módon értelmezte. Azzal, hogy a bíraskodás középpontjába kizárólag az adverzariális eljárást helyezte, elhomályosította a bíraskodás változásának kortárs fejleményeit. Ezzel volt összefüggésben a bíraskodás hatáiról szóló nagy hatású fejtegetése azokkal az ügyekkel kapcsolatban, amelyeket policentrikusnak nevezett.¹⁴ Fuller szerint vannak olyan ügyek, amelyeknek a megítélése során a bíraskodás nem képes felölelni és figyelembe venni mindazon összetett következményeket, amelyekhez az ügy vezethet. Fuller számára ugyanis a bíraskodás lényege, hogy az érintett felek sajátos módon részt vehetnek a döntéshozatalban, mégpedig oly módon, hogy bizonyítékokat és jogi érveket adhatnak elő a számukra kedvező döntés érdekében. Minden olyan körülmény, ami ezt a sajátos részvételi lehetőséget veszélyezteti, magának a bíraskodásnak az integritását fenyegeti, a policentrikus ügyek pedig fenyegetésnek tűnnek ebből a szempontból a bíraskodás számára. A policentrikus ügyekben a probléma az, hogy egymástól függő kapcsolatok kiterjedt és bonyolult hálójából állnak, és az egyik tényező megváltoztatása más tényezők kiszámíthatatlan változássorozatát eredményezi.¹⁵ Ezek az ügyek összetettek, nehezen érthetőek, mert nehéz megállapítani, hogy az egymásra épülő összefüggések és kapcsolatok megváltozása kit érint, és nehéz megállapítani, hogy kit lehet érdekelt félnek tekinteni, illetve kinek lehet megengedni, hogy beavatkozzon az eljárásba. Amennyiben pedig a vitában érintettek köre nem látható előre, akkor nagyon nehéz megszervezni a részvételüket az eljárásban. Mindezek folytán pedig azo-

kat a kérdéseket is nehéz egyértelműen megfogalmazni, amelyekről az eljárás szól. Márpedig Fuller felfogásában egy bírósági eljárásban a bírónak mint döntéshozónak megfelelően informálnak kell lennie ahhoz, hogy átlássa a javasolt döntés összetett következményeit.¹⁶ Híressé lett policentrikus példái közé tartozik az, amikor a bíróságnak azt kellene eldönteni, hogyan ossza el két galéria egymás között egyenlő részesedéssel a rájuk hagyott festményeket,¹⁷ vagy hogyan döntsön a bíróság a rádió- és televíziócsatornák elosztásáról a lehető legkiegyensúlyozot-

tabb műsorkínálat érdekében.¹⁸

Fuller alapvetően attól idegenkedett, hogy a bíró az árak vagy a bérek megállapításával kapcsolatos döntéshozatalra kényszerüljön.

Fuller felfogásának az alapja az, hogy a hozzáférhető társadalmi döntéshozatali formák végesek, és

mivel a bíraskodást alapvetően az adverzariális modellben tudta elképzelni, nem fért bele az intézményekről alkotott képzeletvilágába ennek a modellnek olyan irányú megújítása, hogy a fenti értelemben policentrikus problémákat bírósági eljárás keretében kezelni lehessen.¹⁹ Éppen ezért úgy vélte, hogy a policentrikus problémákat nem a bíróságoknak, hanem menedzseri irányítás vagy szerződés révén kellene megoldani.²⁰

Fuller az adverzariális eljárásban elsősorban az ügyvédekre fókuszált. A kontradiktórius eljárás ilyen felfogásához szorosan kapcsolódik egy nagyon sajátos ügyvédi hivatás-etika, amelyet Luban „toleráns pártosság”-nak²¹ nevez (illetve, az ügyvédet „partisan collaborator”-nak²² nevezi). Fuller hajlott arra, hogy az ügyvédek a „társadalmi struktúrák mérnökei”-nek tekintse;²³ ez a felfogás onnan ered, hogy bár nagy jelentőségűnek tartotta az ügyvédek tárgyalótermi hozzájárulását az eljáráshoz, de még ennél is fontosabbnak azt, hogy képesek legyenek érdemben hozzájárulni ahhoz, hogy a felek megállapodjanak, és a megállapodás rájuk eső kötelezettségeit teljesítsék. Egy ilyen interakciós struktúra stabilitásán múlnak olyan hétköznapi dolgok, hogy van-e papír törölkenő a benzinkutak mosdóiban.²⁴ Az ügyvédnek mindig ki kell állnia az ügyfele mellett, de ennél általánosabb feladatai is vannak: „Az ügyvéd legfőbb hűsége egyben a legmegfoghatatlanabb is. Ez a hűség nem személyekhez, hanem eljárásokhoz és intézményekhez fűződik. Az ügyvédet arra kötelezi a szerepe, hogy gondoskodjon azoknak az alapvető kormányzati és önkormányzati folyamatoknak a tisztességes működéséről, amelyek társadalmunk sikeres működésének alapját képezik.”²⁵ Azok az ügyvédek,

akik képesek arra, hogy az ügyfelek mellett a jogi eljárásokhoz és intézményekhez is hűségesek legyenek, Fuller szemében „filozófus királyok”.²⁶

Fuller elfoglalt volt az ügyvédekkel, több figyelmet szentelt nekik, mint a bírácoknak. A hetvenes évektől azonban a jogi diskurzus figyelme elsősorban a bírác felé fordult; ez azoknak az ügyeknek volt köszönhető, amelyeket Fuller policentrikusnak minősített. A progresszív jogászság új generációja számára az egyenlőség elvének biztosítása volt a jogi intézmények elsődleges feladata, ez pedig innovációkat követelt meg a bíróságoktól. Megjelentek a sajátos csoportos érdekekhez köthető keresetek az elsőfokú bíróságokon, amelyek nem voltak tárgyalhatóak tisztán adverbáriális keretben, mert olyan közjogi ügyekhez kapcsolódtak, amelyeknek tétje a kormányzati politika végrehajtásának a módja volt.²⁷ Ezekben az ügyekben a ténymegállapításokat nem lehetett kizárólag a felek előadására alapozni, a problémák összetettsége különböző szakértők meghallgatását is megkövetelte, így az ügyek megítéléséhez szükséges tények feltárása egyre inkább a bírác azon belátásától függött, hogy milyen szempontok tisztázását tartották indokoltnak és szükségesnek a döntéshozatalhoz. A jogtudomány érdeklődése ezért egyre inkább a bírác felé fordult. A Fuller jogelmélete iránti érdeklődés hanyatlásához ezek a körülmények is hozzájárultak; nem lehet mindent a jogpozitivistákra és az analitikus filozófia térnyerésére fogni.

Tisztában vagyok tehát azzal, hogy körütekintőnek kell lennem akkor, amikor egy olyan jogtudós elméletének aktuális relevanciáját akarom hangsúlyozni, aki meglehetősen kötődött a *common law* hagyomány ötvenes-hatvanas években domináns változatához. De azt gondolom, hogy Fuller partikulárisnak tűnő fejtegetéseiben végighúzódik néhány olyan általános belátás, amely megérdemelheti a figyelmünket. Ezek közül az egyik legfontosabb a joginterakciós szemlélete és a kölcsönösség ebből fakadó elve.

FULLER INTERAKTÍV JOGELMÉLETE: A KÖLCÖNÖSSÉG ELVE ÉS A JOG BELSŐ ERKÖLCSE

Hart és Fuller a jogelméleti gondolkodás különböző iskoláit képviselik. Hart kérdésfelvetése egy általános koncepcionális jogelméletnek nyitott utat, amelynek a filozófiai bázisa az analitikus nyelvfilozófia volt. Fuller kérdésfelvetése sem volt kevésbé általános, de

őt a jog általános lehetőség feltételei érdekelték, kérdései egy olyan jogelmélet felé mutatnak, amely azt állítja, hogy a joggal kapcsolatos konceptuális reflexiók elválaszthatatlanok azokról a normatív elvárásoktól, amelyek a joghoz való hűség alapjai lehetnek. Fuller jogszerűségről és törvényességről mindig csak egy összetett intézményes gyakorlat összefüggésében beszél.

Hart 1956–57-ben a Harvardon töltött egy tanévet, és ennek a csúcspontja volt az a Holmes-előadás, amely később a *Harvard Law Review*-ben Fuller válaszával együtt megjelent.²⁸ Hart előadása azért vált klasszikussá, mert évtizedekre meghatározta azt,

hogy mi legyen a jogelmélet alapkérdése. Hart a jog legitimitásának kérdését összekapcsolta a jogi érvényesség fogalmával, amelyről azt állította, hogy az erkölccstől függetlenül is megállapítható. Így elválasztotta egymástól a jogi és az erkölcsi kötelezettségeket. Hart előadása a jogpozitivismus és a jogelmélet megújításának korszakváltó eseménye volt,²⁹ de Fuller nem véletlenül járkált fel-alá oroslánként Hart Holmes-előadása alatt a terem hátsó részében,³⁰ ugyanis teljességgel elhibázottnak tartotta Hart kérdésfelvetését.³¹ Fuller szerint a jogelméletnek inkább azt a kérdést kellene a középpontba állítani, hogy mikor mondhatjuk legitimeknek a törvényeknek. Hogyan kell működni az intézményesült törvényességnek, hogy a polgárok méltónak találják arra, hogy engedelmisséggel és hűséggel legyenek iránta?³²

Ez a kérdésfelvetés Fullert a joginterakciós felfogásán alapuló válasz megfogalmazására készítette, amelyet a jog belső erkölcsével kapcsolatos koncepcióként fejtett ki.

A joginterakciós felfogása szerint a kölcsönös függőség és a kölcsönös alkalmazkodás gyakorlata hatja át az egész jogrendet.³³ A joginterakciós felfogása szoros kapcsolatban volt Fuller azon vállalkozásával, amelyet *Eunomika* projektnek nevezett, és amelynek keretében a társadalom rendezésének megfelelő formáit kívánta kutatta.³⁴ Ennek a kutatási projektnek az összefüggésében a jogrendet nem úgy fogta fel, mint ami egy bizonyos társadalmi rendezési módon alapul, mint például a menedzseri irányításon, hanem a társadalmi rendezés különböző típusainak kiegyensúlyozott kombinációjaként. Fuller az *Eunomika* projekt keretében a különböző társadalmi rendezési módok működési feltételeit és a közöttük fennálló kölcsönös függőségi viszonyokat vizsgálta.³⁵ A jog ezen interakciós felfogásában a formális intézmények és folyamatok alkotják az értelmes társadalmi interakció, illetve társadalmi rend módozatait és

mintáit. De a fulleri koncepció szerint ezeknek a formalizált, intézménysült társadalmi interakcióknak a jelentése, legitimitása és hatékonysága az interakció mélyebb és szélesebb körű formáin nyugszik.

Ennek alapján az jogalkotás folyamatának is van egy implicit társadalmi dimenziója: a jogalkotó és a jogalany közötti összetett, interaktív kapcsolat. A jog a maga sajátos módján csak akkor tud hatékonyan kormányozni, ha az íratlan, szokásszerű kötelezettségvállalásokat, amelyek struktúrát és stabilitást adnak ennek az együttműködésen alapuló vállalkozásnak, nagyjából tiszteletben tartják.³⁶

Az interakció horizontális dimenziója a közhivatalt betöltők gyakorlatát jelenti; a jogalkotás, a bíraskodás és a hatóság egymás közti viszonyait. De Fuller szerint a jog tartalma, hatékonysága és létezése a törvényhozó és a jogalany közötti stabil interakciós elvárások kialakulásától függ.³⁷

A jog természeténél fogva úgy akarja elérni a lényegi céljait, hogy racionális, önirányító cselekvők számára nyújt útmutatást.³⁸ Ebből következően, ahogyan azt Postema is hangsúlyozza, hogy a jogszabályok értelmezése sem egy olyan folyamatot jelent, amelynek során a jogszabályból kivesszük azt, amit a jogalkotó beletett; az értelmezés részben – különböző mértékben – a jogszabály azon társadalom implicit követelményeihez és értékeihez való igazításának folyamata is, amelyre alkalmazni kell.³⁹ Amint látni fogjuk, ez a jogértelmezés-felfogás a bírói szerep nagyon sajátos értelmezését jelenti.

A jog interakciós felfogásából következik Fuller másik fontos belátása: a jog belső erkölcsére vonatkozó. Ez Fuller legtöbbet vitatott koncepciója,⁴⁰ de a viták során többnyire nem veszik figyelembe azt, hogy a jog belső erkölcsiségéről alkotott felfogás a jog interakciós felfogásán alapszik.⁴¹

A szabályok nyilvánossága nemcsak azt teszi lehetővé, hogy megítélhető legyen azok igazságossága; Fuller szerint a lényege inkább az, hogy a nyilvánosság elve azon elvek megfogalmazására kényszeríti a jogalkotót, amelyek alapján cselekszik. Ez az összefüggés vezeti el Fullert a legfontosabb állításaihoz. A jogalkotóktól elvárható a jogszerűség iránti erős elkötelezettség, a nyilvánosság elve is erre mutat rá.⁴² Azért terheli ez a nagyobb felelősség, mert a jog belső erkölcsi követelményeinek betartása az emberi élet általánosabb céljait szolgálja; ezek az elvek sok összefüggésben semlegesnek tűnnek, de nem semlegesek az emberről alkotott nézetek tekintetében.⁴³ Ha belevágunk ebbe a vállalkozásba, és az emberi ma-

gatartásokat általános szabályok alá rendeljük, akkor ez Fuller szerint magában foglalja azt a meggyőződést is, hogy az emberek felelős cselekvők, akik képesek megérteni és betartani a szabályokat, és felelősséggel tartoznak a mulasztásaikért. A jog belső erkölcsi elveitől való minden eltérés sérti az emberi méltóságot, a felelősen cselekvő ember méltóságát.⁴⁴

A szabad, felelős egyén fogalma beágyazódott a nyelvünkbe, és áthatja társadalmi gyakorlatainkat, kódexeinket és hiedelmeinket. Az állampolgároknak a törvény betartására vonatkozó kötelezettségei attól függenek, hogy az illetékesek a jogot úgy alkotják és alkalmazzák-e, hogy tiszteletben tartják az állampolgárokkal való viszo-

nyuk kölcsönös jellegét és azt a felfogást, miszerint az állampolgárok önirányító, racionális ágensek.⁴⁵

Fuller jogfelfogásának egy fontos további vonása, hogy azok az elvek, amelyek alapján a társadalmi gyakorlatokat megítélik, nem külső forrásokból származnak, hanem magukból a gyakorlatokból, azok mögöttes céljaiból, valamint azokból az emberi szükségletekből, amelyeket szolgálnak.⁴⁶ Ezzel összefüggésben a jogrend nem pusztán a társadalmi viselkedés ellenőrzésére és irányítására szolgáló hatalom szisztematikus gyakorlása. A jogrend intézményes funkciója, hogy elősegítse a polgárok részvételét a közösségi döntéshozatalban.⁴⁷ A jog a személyre mint autonóm cselekvőre tekint, de nem negatív értelemben: nem békén akarja hagyni, hanem elő akarja segíteni, hogy saját elképzelései szerint vezesse az életét, de ez csak akkor lehetséges, ha a személyt bevonjuk a döntéshozatali folyamatokba.⁴⁸ A jogi szabályokat tehát úgy kell megalkotni, hogy számítani lehessen a saját életét autonóm módon alakítani kívánó személy támogatására a szabályok iránt; illetve az együttműködésére. Fuller szerint ebben segíthet a kölcsönösség, a kölcsönös bizalom. Postema szerint a kölcsönösségen alapuló kormányzási forma interakciókban gazdag intézményes gyakorlatot hoz létre, amely egymással összefonódó elvárásokon alapul, illetve kölcsönös egymáshoz alkalmazkodások hálózatát feltételezi. Ezek az interakciók egyfajta partnerséget feltételeznek, és a felek között morális kapcsolatokat hoznak létre.⁴⁹

A kölcsönösség azonban nem tévesztendő össze a kölcsönös egyetértéssel; valójában az utóbbi szöges ellentétéről van szó. Ahogyan Eleftheriadis is hangsúlyozza, a kölcsönösség okai éppen akkor mutatják meg erejüket, amikor nincs egyetértés.⁵⁰ Eleftheriadis tanulmányában Platón Kritón-dialógusát idézi fel,

FULLER NEM VÉLETLENÜL JÁRKÁLT FEL-ALÁ OROSZLÁNKÉNT HART HOLMES-ELŐADÁSA ALATT A TEREM HÁTSÓ RÉSZÉBEN, UGYANIS TELJESSÉGGEL ELHIBÁZOTTNAK TARTOTTA HART KÉRDÉSFELVETÉSÉT

amelyben Szókratész azt sugallja, hogy azért marad hűséges Athén törvényeihez, mert ezek a törvények segítettek neki abban, hogy az legyen, aki; mert ezek tartották fenn azt a társadalmat, amelyben született és nevelkedett, és amelyben azzá vált, aki.⁵¹ Eleftheriadis értelmezése szerint a szókratészi érvelés megfelelően világít rá arra, hogy a joghoz való hűségünk nem abból fakad, hogy a jog eredendően egy morális eszme. A törvény eszméjére vonatkozó absztrakt érvelésben semmi fontosat nem mond arról, hogy az eszme hogyan valósulhat meg, vagy hogyan nem valósult meg itt és most.

A törvények betartásának kötelezettsége melletti valódi érv tehát a kölcsönösségből fakad, vagyis abból a feltételezésből, hogy az embernek valóban megvolt a lehetősége arra, hogy egy legitim jogrendszerben boldoguljon.⁵² A kölcsönösség elve kifejezetten a jog erkölcsi minőségéhez kapcsolódik, és önmagában megalapozhatja a jognak való engedelmisséget, még olyan esetekben is, ha a jogi döntést más erkölcsi érvek alapján igazságtalannak tartja valaki.

Fuller szerint a kritikusi azért nevezik a jog belső erkölcsének elveit hatékonysági elveknek, mert a jogot nem az állampolgár és kormánya közötti céltudatos orientációk kölcsönhatásaiból vezetik le, hanem a hatalom egyirányú kivetülésének tartják, amely a kormánytól ered, és képes az állampolgárok igazgatására.⁵³ Fuller a *Morality of Law*-ban meséli el Rex történetét, aki nyolcféleképpen vallott kudarcot a törvényeivel. Először azon fáradozott, hogy szabályaiban megfelelő általánosságot érjen el. Azután nem sikerült következetesnek maradnia a szabályokkal kapcsolatos döntéseiben. Ami még rosszabb, hogy egyes törvényei titokban maradtak, míg másokat visszamenőlegesen alkalmaztak. Ráadásul borzalmas jogszabály-előkészítőnek bizonyult, törvényei homályosak és zűrzavarosak voltak, és túl gyakran változtatták meg őket. Végül, ami még nagyobb sérelmet okozott, bírói minőségében olyan véleményeket adott ki, amelyeknek kevés köze volt azokhoz a meghozott törvényekhez, amelyeken állítólagosan alapultak. Rex kiábrándult és az alattvalói lázadásával szembesülve feladta a törvényhozás feladatát, és szerencsétlen királyként halt meg.

Fuller a jogrendszer fenntartásának nyolc patológikus jellemzőjét különböztette meg: (1) az általános szabályok alkotásának kudarca, (2) a polgárok által betartandó szabályok nyilvánosságra hozatalának vagy hozzáférhetővé tételének elmulasztása, (3) a visszamenőleges hatályú jogalkotással való visszaélés,

A JOGI SZABÁLYOKAT TEHÁT
ÚGY KELL MEGALKOTNI,
HOGY SZÁMÍTANI LEHESSEN
A SAJÁT ÉLETÉT AUTONÓM
MÓDON ALAKÍTANI KIVÁNO
SZEMÉLY TÁMOGATÁSÁRA A
SZABÁLYOK IRÁNT; ILLETVE
AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRE

(4) a szabályok érthetővé tételének elmulasztása, (5) ellentmondásos szabályok megalkotása, (6) olyan szabályok megalkotása, amelyek az érintett fél hatáskörét meghaladó magatartást követelnek meg, (7) a szabályok túl gyakori változtatása, és (8) a meghirdetett

szabályok és tényleges alkalmazásuk közötti összhang hiánya. E kudarcok átfogalmazhatóak a jogrendszer működőképességének nyolc alapelvén: a jognak általánosnak, nyilvánosan kihirdetettnek, világosnak, ellentmondásmentesnek, betarthatónak, időben viszonylag állandónak, nem visszaható hatályúnak kell lennie, va-

lamint a hivatalos cselekvés és a kinyilvánított szabály között összhangnak kell fennállnia. Fuller megfogalmazása szerint ez a nyolc elv együttesen alkotja a jog belső erkölcsiségét.

Fuller érvelése szerint a nyolc alapelv közül öt természetes otthonra talál a vezetői irányítás kontextusában. A vezető utasításainak is észszerűen világosnak, ellentmondásmentesnek, végrehajthatónak kell lenniük, és nem szabad olyan gyakran változtatni azokat, hogy az megghiúsítsa az alárendeltnek a végrehajtására irányuló erőfeszítéseit.⁵⁴ Ha ezt az öt alapelvet nem tartják be, akkor komolyan sérülhet a vezetői vállalkozás hatékonysága a kívánt célok elérését illetően.⁵⁵

Fuller azonban azt állítja, hogy ugyanez nem mondható el a fennmaradó három elvről, azaz az általánosság követelményéről, a visszaható hatály tilalmáról, valamint az általános szabályok és a hatósági intézkedés közötti összhangról. Egy működő vezető-alárendelt viszony létrejöttéhez nem szükséges a jog belső erkölcsének alapelvei közül azok betartása, amelyek az alárendelt azon elvárását védik, hogy a felettesnek a felette gyakorolt hatalmát előre kinyilvánított, mindenkire általánosan érvényes szabályok közvetítsék. A nyolc alapelv közül a kölcsönösség a legnyilvánvalóbb formában a hivatalos cselekvés és a korábban kihirdetett szabály közötti összhang elvében jelenik meg. Valójában a kormányzat azon kötelezettségvállalása, hogy hűségesen alkalmazza azokat a szabályokat, amelyeket korábban az állampolgárok jogait és kötelességeit meghatározónak nyilvánított, magában foglalja a jogállamiság eszméjét.⁵⁶

Fuller érvelése szerint a jog pozitivistá felfogása tehát jobban illeszkedik a vezetői irányításhoz, mint a joghoz, mivel nem ismeri el, hogy a jogrendszer fenntartása a kormányzatnak az állampolgárokkal szemben, valamint az állampolgároknak a kormánnyal szemben fennálló, egymásra épülő felelősségei-

nek teljesítésétől függ.⁵⁷ Azon érv szerint, amelyet ez az elemzés szolgálni hivatott, a pozitivista csak akkor tekintheti a jog belső erkölcsiségének elveit pusztán célszerűségi tanácsoknak, ha ez utóbbi három elvnek, amelyek szükségszerűen kölcsönösségi viszonyt feltételeznek, nincs helye a jog pozitivista látásmódjában.⁵⁸ Fuller szerint tehát a jog egy olyan vállalkozás, amelynek létezése a törvényhozó és a jogalany közötti hatékony és felelősségteljes együttműködésen alapul.⁵⁹ A Fuller híres tanmeséjében szereplő Rex azért vallott kudarcot, mert nem tudott megfelelni a személyekkel szembeni különleges felelősséggel járó erkölcsi követelményeknek, amelyek a törvényhozásból fakadnak.⁶⁰

Kristen Rundle nagyszerű könyvéből tudjuk, hogy Fuller a magánleveleiben komolyan elgondolkodott azon, hogy hajlandó lenne az erkölcs („morality”) kifejezést az ethosz, a lelkiismeretes hozzáállás vagy „trusteeship” kifejezésekre cserélni.⁶¹ Rundle értelmezése szerint Fuller ahhoz a sajátos jogtudományi gondolkodáshoz illő kifejezést keresett, amely a jog formáját tekinti kiindulópontnak, és amely a jogalanyok között fennálló viszonyokat és egymással szembeni felelősségüket vizsgálja ezen a formán belül. A jog belső elvei azért erkölcsiek, mert a jogalkalmazás ethoszát artikulálják, gyakorlati kifejezést adnak annak az erkölcsi szempontból jelentős gondolatnak, amely megkülönbözteti a jog általi uralmat az emberek általi uralomtól: a jogalany mint cselekvő tiszteletben tartása iránti belső, nem opcionális elkötelezettségnek.⁶²

A jog belső erkölcsének értelmezése szempontjából fontosnak tartom, hogy tekintettel legyünk ezekre az értelmezési kísérletekre. A jog intézményes működésének a megragadása során ugyanis Fuller nagy hangsúlyt fektet annak megértetésére, hogy a jog „egy emberi vállalkozás”, és az intézményes gyakorlat fennmaradását illetően a gyakorlatban részt vevőknek milyen erkölcsi felelőssége van. De Fuller azt is hangsúlyozza, hogy ezek a felelősségi viszonyok a kölcsönösség elvének megfelelően feltételeznek egy meglévő közösségi gyakorlatot. A jogi formák csak ezekre a közösségi gyakorlatokra épülhetnek rá. Fuller éppen ezért nagyon óvatos és skeptikus volt azokkal a jogi reformmechanizmusokkal szemben, amelyekről azt gondolták, hogy általuk jogállamokká alakíthatóak az autokráciák.⁶³

A JOG POZITIVISTA FELFOGÁSA
[...] JOBBAN ILLESZKEDIK A VE-
ZETŐI IRÁNYÍTÁSHOZ, MINT A
JOGHOZ, MIVEL NEM ISMERI EL,
HOGY A JOGRENDSZER FENN-
TARTÁSA A KORMÁNYZATNAK
AZ ÁLLAMPOLGÁROKKAL
SZEMBEN, VALAMINT AZ ÁL-
LAMPOLGÁROKNAK A KOR-
MÁNNYAL SZEMBEN FENNÁL-
LÓ, EGYMÁSRA ÉPÜLŐ FELE-
LŐSSÉGEINEK TELJESÍTÉSÉTŐL
FÜGG

A Fuller iránti érdeklődés visszatérésének egyik motívuma a jogállam válsága Közép-Európában, különösen Magyarországon. Ezzel kapcsolatban két jogtudóst érdemes megemlíteni, akik tudatosan használják a fulleri elmélet elemeit: Martin Krygiert és Sajó Andrást. Ez azért nagyon érdekes, mert noha Fullernek voltak elejtett megjegyzései a jogállami átmenetek nehézségeiről, nem foglalkozott a témával különösebben. Megjegyzéseiből annyi azonban kiolvasható, hogy skeptikus volt a jogállami átmenetek sikerességét illetően. Egy termelési technológiát könnyebb átültetni, mint egy interakciós gyakorlatot. Márpedig a jól működő jogrendszer – ezt tanultuk Fullertől az előző fejezetekben – a kölcsönösség

elvét tiszteletben tartó interaktív gyakorlat. Egy olyan közös vállalkozás, amely csak akkor lehet sikeres, ha a résztvevők elfogadják a közös célt. De mi is ez a közös cél? Krygier szerint a kérdés az, hogy „hogyan hozzunk létre olyan jogi környezetet, amely képes a hatalommal való visszaélést korlátok közé szorítani, illetve kezelni az ilyen visszaéléseket”.⁶⁴ Fuller elmélete ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet bennünket, hogy a jól működő jogrendszer feltételei partikulárisak, nincse-

nek általános használati utasítások. A jog belső erkölcsi elvei természetesen segíthetnek a megfelelő intézményi változatok megtalálásában, de nem működnek akkor, ha a jogra továbbra hierarchikus vezetési mechanizmusként tekintünk, és ha a jogászok elsősorban a központi hatalom bürokráciájának tekintenek önmagukra.

Amikor Krygier a jog intézményes gyakorlatának az értelmére kérdez rá, akkor fulleriánus módon a jog belső teloszát keresi, nem a demokrácia megvalósítását vagy a gazdasági növekedés elősegítését tekintti célnak. Ez a belső telosz pedig Krygier szerint az, hogy a jog úgy járuljon hozzá a közhatalom gyakorlásához és a közpolitikai célok megvalósításához, hogy csökkentse az önkényes hatalomgyakorlás és a hatalommal való visszaélés lehetőségét.⁶⁵ Ezt követően kell feltenni a kérdést, hogy milyen feltételeknek kell megfelelniük az intézményeknek ahhoz, hogy képesek legyenek egy ilyen cél elérését segíteni. S végül a harmadik fázisban azt is kénytelenek vagyunk megkérdezni, hogy pontosan mire van szükségünk ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, az esz-

közök ugyanis sokkal esetlegesebbek és változóknabbak, mint a célok.⁶⁶ Krygier jogtudósi missziója az, hogy a jogállamiság elvével kapcsolatos kortárs vitákban megőrizzük a jog interaktív természetének a belátásait.

Sajó András egy közelmúltban megjelent írásában alapvetően szintén fulleriánus motívumokat használ, különösen akkor, amikor az „önvédő jogállam”⁶⁷ koncepcióját igyekszik kifejteni. Ha feltesszük a Krygier által megfogalmazott kérdéseket, azt mondhatjuk, hogy Sajót alapvetően a harmadik fázis érdekli, és az „önvédő jogállam” egy olyan koncepció, amely már pontos iránymutatásokat kíván adni a jogállam helyreállításához. Sajó gyakorlati célpontja ennek megfelelően a magyar rendes bírászkodás.

Megpróbálom a magyar jogrendszer állapotát fulleri nyelvzetre hangoltan leírni. A magyar jogállamisági problémák sajátossága, hogy a közhatalom kizárólagos gyakorlása érdekében egy politika csoport minden hatalmi ágat az ellenőrzésre alá vont. Az államszervezet működését ezt követően ennek a kizárólagos hatalomnak a megtartása mozgatja. Minden más általános kormányzati funkció ennek van alárendelve. Igen ám, de ezt a politikai törekvését a hatalmon lévő nem akarja nyilvánosságra hozni, mert az magával az alkotmány szövegével is ellentétes célok felfedését jelentené, ezért a nyilvánosságban azt képviseli, hogy a demokratikus alkotmány fenntartása iránti elkötelezettsége töretlen. A társadalom irányítása azonban valójában a hatalom kizárólagos gyakorlását szolgáló központi vezetői irányítási modellben történik. Ez pedig rombolja, ellehetetleníti annak a lehetőségét, hogy a vertikális interakciókban a közhivatalnokok és az állampolgárok között a kölcsönösség elvének megfelelő viszonyok alakuljanak ki. Ez a dinamika közvetlenül hatást gyakorol a jogalkotás módjára: megjelennek a visszaható hatályú törvények, a jogrendszert átfogják a kivételek, a törvények tartalmáról nem folytatnak nyilvános vitát, a szűk politikai elitre bizonyos törvények nem vonatkoznak, a politikai hatalmat korlátozó nemzetközi és európai jogi normákat figyelmen kívül hagyják. A hatalomgyakorlásnak ez a módja azonban úgy van megtervezve, hogy ne válts on ki olyan mértékű elégedetlenséget, amely a vezetői irányítás által megalkotott szabályoknak való nyílt és általános ellenszegüléshez vezetne. Ezért odafigyelnek a közszolgáltatások kiszámítható működésének a fenntartására és a megélhetősi

költségek elviselhetőségére. A politikai vitákat úgy keretezik, hogy közellenségnek nyilvánítanak olyan sérülékeny, kis létszámú csoportokat, amelyek a tényleges hatalomgyakorlásra nem jelentenek veszélyt, de az irántuk keltett gyűlöletheől politikai hasznot lehet húzni. A hatalmi rendszert nem zavarja, hogy ennek következtében ezek a csoportok jogfosztottá válnak. Például a menekültek, transzszexuálisok. Ez a hatalomgyakorlási mód a jogviták rendezésére is hatással van. A rendes bírósági szervezet egy nagy létszámú, összetett struktúra, amelyet a bírói függetlenség elve szerint szerveztek meg korábban. A politikai hatalom csak a kis létszámú testületeket tudja hatékonyan befolyásolni, így a bírósági rendszer vezetésén

keresztül próbál hatással lenni a bírászkodásra. Különösen a bírói gyakorlat azon területe fontos számára, ahol a jogviták közvetlenül kihatással lehetnek a hatalom kizárólagos gyakorlásának a megőrzésére. Ezért úgy szervezi át az ítélkezést, hogy a választójogi, népszavazási, gyűlekezési joghoz, valamint a közérdekű információkhoz való hozzáféréshez kapcsolódó joggyakorlat egy politikailag ellenőrizhető bírói szervezet ellenőrzésre alatt formálódjon. Ezekhez a törekvésekhez illeszkedően

ezen ügyek nagy részében a végző döntéseket a legfelső bíróság elnöke által összeállított tanácsokban hozzák. A bírászkodás alsóbb szervezeti struktúrái a közvetlen politikai befolyás által nem érintettek, de a központi vezetői irányítás nem tisztességes szándéka alapján hozott törvényeket alkalmazniuk kell. Ezeket a törvényeket a bírósági eljárásokban a tisztességes eljárás elvei szerint, pártatlanul, függetlenül ítélkező bírók vagy bírói tanácsok kötelesek alkalmazni a jogviták eldöntése során.

Az itt elmesélt történet alapvetően párhuzamos azzal a helyzetleírással, amelyre Sajó vonatkoztatni akarja „önvédő jogállam”-felfogását.⁶⁸ Sajó „nem annyira rossz” („Not so Bad Law”) jogrendszerként írja le azt a hatalomgyakorlási mechanizmust, amelyet fent bemutatam. Ennek az értékelésnek az a következménye, hogy a bírának, akiknek a központi vezetői irányítás nem tisztességes jogszabályait kell alkalmazniuk, nincsenek erős érveik arra, hogy ezeknek a szabályoknak az érvényességét megkérdőjelezzék, ugyanis azokat a legalapvetőbb formális felhatalmazási szabályokat betartva hozták létre.⁶⁹ Azonban a kizárólagos hatalomra törekvő politikai rendszer egy többszintű jogrendszer keretei között működik, ahol csak a nemzeti jog tartalmára tud

A JOG BELSŐ ERKÖLCSI ELVEI
TERMÉSZETESEN SEGÍTHETNEK
A MEGFELELŐ INTÉZMÉNYI
VÁLTOZATOK MEGTALÁLÁSÁBAN,
DE NEM MŰKÖDNEK AKKOR,
HA A JOGRA TOVÁBBRA
HIERARCHIKUS Vezetési
MECHANIZMUSKént
TEKINTÜNK, ÉS HA A JOGÁSZOK
ELSŐSORBAN A KÖZPONTI
HATALOM BÜROKRATÁJAKÉNT
TEKINTENEK
ÖNMAGUKRA

döntő hatással lenni. A jogrendszer európai és nemzetközi szintjei olyan tartalmú szabályokat írnak elő, amelyek nem összeegyeztethetők a hatalom kizárólagos gyakorlásával, valamint a kiszolgáltatott személyek és szervezetek jogfosztásának lehetőségével. Mivel annak túl nagy gazdasági és politikai költségei lennének, hogy a jogrendszer többszintűségét megszüntessék, a kizárólagos hatalomgyakorlásnak ez a formája sajátos módon egy olyan jogrendszer keretei között kénytelen működni, amelynek a tartalma csak korlátozottan befolyásolható. Éppen ezért az európai és a nemzetközi jogforrásoknak a hatását és jelentőségét kívánja befolyásolni a jogviták eldöntését illetően. Ennek jegyében olyan mechanizmusokat fejlesztettek ki a bíróságok vonatkozásában, amelynek célja, hogy kivegyék ezeket a jogforrásokat a bírák által alkalmazható jog köréből: ezek lehetnek alkotmánybírói doktrínák, bírósági igazgatási intézkedések vagy a joggyakorlat központi irányítását szolgáló, jogegységet kézben tartó eljárások. De ahhoz, hogy ezek a mechanizmusok működőképesek legyenek, a bírák együttműködése szükséges. Sajó erre a bírói felelősségre hívja fel a figyelmet. A bírának még van mozgástere annak kifejezésre juttatására, hogy felfogásuk szerint mi az a jogrendszer, amelynek keretében jogszerűen lehet eldönteni a jogvitákat. Ezt a mozgásteret kell a lehető legjobban kihasználniuk.⁷⁰

Sajó elvárásai hasonlóak ahhoz, ami Fuller felfogásában a bíró feladata. Fuller felfogásában az ítékezés a jogszabályok értelmére és céljára vonatkozó gyakorlati érvek konstruálásának folyamata. Az ítékezés jogi döntései és szabályai nem választhatóak el az indoklásuktól, azok is az egységes érvelési folyamat részei. A bírói döntés Fuller felfogásában „mindig egy megmagyarázott dolog”.⁷¹ A precedensalapú bíráskodás mindig a múltbeli döntések újragondolásán alapul, azokat alakítják a későbbi bíróságok az éppen aktuális társadalmi körülmények és igények követelményeihez.⁷² A bíráskodás ezen fulleri felfogásában a bírának kapcsolódniuk kell azokhoz az implicit normákhoz, amelyek az ítékezés társadalmi környezetét képezik.⁷³

A bíráskodás ilyen felfogása az indokok szélesebb hozzáférhetőségét feltételezi, mint ami a kontinentális intézményes környezet bírói szerepfelfogásából következik. Ha jól értem Sajót, az „önvédő jogállam” bírói szerepfelfogása a jogszabályok célját és értelmét értelmező *common law* rendszerben ítélező bíró au-

tonómiáját helyezi szembe a közép-európai „hivatalnokbíró” szerepfelfogásával. Lényegében amellel érvel, hogy a jogállami kultúra megőrzése érdekében el kellene sajátítani egy olyan bírói szerepfelfogást, amely (eddig) leginkább a *common law* bíráskodásra volt jellemző. Ezzel az új szerepfelfogással megőrizhetik a többszintű jogrendszer érvényességi igényét és az egyenlő méltóság elvét tiszteletben tartó jogi kultúra folyamatosságát, és, nem mellékesen, a bírói jogértelmezés eszközeivel rámutathatnak a központi vezetés legitimációs hiányosságaira. Azoknak a bíráknak, akik fenn akarják tartani a kölcsönösség elvének megfelelő jog kultúráját, bátran kell alkalmazni azokat a jogértelmezési eszközöket, amelyeket a többszintű jogrendszer biztosít számukra.

De azt illetően, hogy ennek az eszköztárnak az alkalmazása kiérdemli-e az „önvédő jogállam” elnevezést, erős kétségeim vannak. A rendes bírák jogértelmezési eszköztárának hatékonysága meglehetősen szerény; döntéseiket befolyásolni lehet formálisan törvényeknek nevezett központi vezetői irányítási szabályokkal, felül tudja vizsgálni és meg tudja semmisíteni a kizárólagos politikai hatalmat megtartani kívánó csoport egyoldalú befolyása alatt álló testület,

amelyet Alkotmánybíróságnak hívnak. Ha a jogalkotást meghatározó politikai viszonyok nem változnak, a bírák nagyon korlátozott hatást tudnak elérni. Ugyanakkor Dyzenhaus tanulmányaiból⁷⁴ tudhatjuk, hogy bár a független bíráskodás intézményes kultúrájának a fenntartása önmagában hozzájárulhat a joguralom jövőbeli helyreállításának a lehetőségéhez, szükség van hősies bírákra is, akik fáklát tartanak a sötétségben.

ÖSSZEGZÉS

Miben áll Fuller jogelméletének a jelentősége ebben az összefüggésben?

Először is, amikor kénytelenek vagyunk szembe-sülni egy olyan joggyakorlattal, mint a magyar, jól láthatóvá válnak Fuller jogpozitivizmus-kritikájának az erényei. Elsősorban a jogpozitivizmusnak arra a fogyatékosságára mutat rá, hogy nem tud különbséget teremteni a vezetői irányítás és a kölcsönösség elvét tiszteletben tartó gyakorlat között. A jogi normák érvényességi feltételeire fókuszáló felfogása képtelenné teszi erre. Ennek a különbségtételnek pedig kulcsfontosságú jelentősége van az önkényes, kizáró-

lagos hatalomra törő törekvések veszélyének előrejelzésében.

Ehhez kapcsolódó második fontos tanulság, hogy a gyakorlati tapasztalatok szerint Fullernak igaza volt: a jog belső erkölcsének a tiszteletben tartása az általánosság elvének, az egyenlőségnek és az egyéni szabadságnak az esélyét növeli, megsértése pedig az önkényes hatalomgyakorlás előjele lehetnek. Nem ismerünk olyan autokráciát, amely a közhatalomgyakorlás lényeges vonatkozásaiban tiszteletben tartja a kölcsönösség elvét. Hart (Raz) és Dworkin ilyen autokráciát feltételező, hipotetikus példákon alapuló Fuller kritikáinak – amelyek szerint elképzelhető olyan autokrácia, amely tiszteletben tartja ezt az elvet – eddig nem tapasztalhattuk meg a tényleges megvalósulásait, történelmi példáit.

Nem kell attól félni, hogy Fuller elfogult a *common law* rendszerek iránt. Egyfelől fontos belátni, hogy minden jogelmélet magán viseli annak az intézményes kultúrának a nyomait, amelynek a problémáira válaszolva megfogalmazódott, ez igaz Kelsenre, Hartra és Fullerre is. Ezek a partikuláris vonások nem vonják kétségbe az elméletek általánosságigényét. Fullernak az az alapkérdése, hogy a *common law* rendszer milyen tulajdonsága tette ellenállóvá ezt a rendszert az autokratikus tendenciákkal szemben, és tette alkalmassá egy demokratikus kormányzási rendszer fenntartására. Az ezzel a kérdéssel kapcsolatos meglátásai jó szempontokkal szolgálhatnak a kontinentális jogrendszer bizonyos vonásainak, történelmi örökségeinek az újragondolására. A két jogrendszer folyamatosan, kölcsönösen befolyásolta egymást. Annak újragondolása, hogy hogyan tegyük ellenállóbbá a joggyakorlatot a korlátlan hatalomra törő politikai törekvésekkel szemben, szükségessé teheti a jogról való gondolkodásunk újrahangolását. A jog interaktív gyakorlatként való felfogása egy olyan általános elmélet, amely új távlatokat adhat a demokratikus intézményes gyakorlatokhoz illeszkedni igyekvő jogfelfogásoknak. De nemcsak ebben segíthet.

A demokrácia hanyatlását és a demokratikus intézményes gyakorlatok visszaélésszerű működését beazonosítani és előrejelezni törekvő akadémiai diskurzusnak komoly nehézségeket okoz a visszaélésszerű gyakorlatok megragadása. Az új autokráciák megtartják az alkotmányos demokratikus intézményi struktúrákat, és azokat a saját céljaikra használják. Nem lerombolják, hanem lassan mérgezik és elkábítják azokat. Minél tovább rejtetni kívánják azt, hogy a rendszer már elvesztette demokratikus karakterét.

A folytonosság látszata az új autokráciák számára stratégiai jelentőségű.

Azok az összehasonlító alkotmányjogászok, akik a demokratikus visszaélésekre fókuszálnak, az alkotmányos rendszerek olyan módosításaira érzékenyek, amelyek a demokratikus elszámoltathatóság struktúráit veszélyeztetik.⁷⁵ De mindeközben lemondanak arról, hogy azt vizsgálják, hogy a kizárólagos hatalomra való törekvés milyen változást okoz a jog intézményes működésében, racionalitási igényében és interaktív jellegében. Bizonytalanok abban, hogy a

jogot pusztán a demokratikus politika eszközeként értelmezzék, vagy olyan intézményes gyakorlatként, amelynek önálló erkölcsi értékei vannak.⁷⁶ Fuller felfogása szerint a jog belső erkölcsi elvei egyben a demokrácia előfeltételei is. A fulleri elmélet szerint a jog interaktív jellegének megsértései jelzik előre az autokratikus tendenciák erősödését. De ahhoz, hogy az interakció megsértéseit észrevegyük, a társadalomtudományokra nyitottabb jogfelfogásra van szükség.

A tapasztalatom az volt, hogy a német akadémiai jogi diskurzus nagyon lassan ébredt rá, és értette meg a magyar jogrendszer autokratikus átalakulásának a mélységét és jelentőségét. Ehhez a lassú megvilágosodáshoz álláspontom szerint hozzájárult a német jogi gondolkodás alapvetően jogpozitivistá alaphangoltsága, és az, hogy Fuller jogelméletének belátásai nem aktív részei a jogi gondolkodásnak. Fuller művének megjelenése segíthet abban, hogy elmélyítse ezt az érzékenységet. Vannak olyan vonásai az ötvenes évekbeli „harvardi jogtudomány”-nak, amelyek ma is érdemesek arra, hogy átmentsük azokat az európai jogi kultúrába.

JEGYZETEK

1. *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design*, eds. Willem J. WITTEVEEN – Wibren VAN DER BURG, Amsterdam University Press, 1999; *The Hart–Fuller Debate in the Twenty-First Century*, ed. Peter CANE, Oxford, Hart Publishing, 2010, <https://doi.org/10.5040/9781472564993>.
2. Nigel SIMMONDS: *Law as Moral Idea*, Oxford University Press, 2007; David DYZENHAUS: *Hard Cases in Wicked Legal Systems. Pathologies of Legality*, Oxford University Press, 2010; Jutta BRUNNÉE – Stephen J. TOOPE: *Legitimacy and Legality in International Law. An Interactional Account*, Cambridge University Press, 2010, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511781261>; Evan

- FOX-DECENT: *Sovereignty's Promise. The State as Fiduciary*, Oxford University Press, 2011, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199698318.001.0001>; Kristen RUNDLE: *Forms Liberate. Reclaiming the Jurisprudence of Lon L. Fuller*, Oxford University Press, 2014, <https://doi.org/10.5040/9781472565983>; Wibren VAN DER BURG: *The Dynamics of Law and Morality. A Pluralist Account of Legal Interactionism*, Ashgate, 2014, <https://doi.org/10.4324/9781315615769>; Mátyás BÓDIG: *Legal Doctrinal Scholarship. Legal Theory and the Inner Workings of a Doctrinal Discipline*, Edward Elgar, 2021, <https://doi.org/10.4337/9781788114066>; David DYZENHAUS: *The Long Arc of Legality. Hobbes, Kelsen, Hart*, Cambridge University Press, 2022, <https://doi.org/10.1017/9781009049054>.
3. Lon FULLER: *Die Moral des Rechts*, Übersetzt, eingeleitet und herausgegeben von Christoph BEZEMEK, Meiner Verlag, 2025.
 4. Lásd John W.F. ALLISON: *Continental Distinction in the Common Law. A Historical and Comparative Perspective on English Public Law*, Oxford, Clarendon, 1996.
 5. Lásd Wolfgang SCHLUCHTER: *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History*, Berkeley, University of California Press, 1981, 20–23. Ennek relevanciájára David Sciulli hívta fel a figyelmet – lásd David SCIULLI: *Theory of Societal Constitutionalism*, Cambridge University Press, 1992, 40–46. – és hozzá hasonlóan David Dyzenhaus – lásd David DYZENHAUS: *The Legitimacy of Legality*, *The University of Toronto Law Journal*, 1996/1, 129–180, különösen 134–135, <https://doi.org/10.2307/825889>; David DYZENHAUS: Fuller's Novelty, in *Rediscovering Fuller. Essays on Implicit Law and Institutional Design*, eds. Willem J. WITTEVEEN – Wibren VAN DER BURG, Amsterdam University Press, 1999, 78–99, 99.
 6. Schluchter értelmezése nagy hatást gyakorolt Habermas és Luhmann társadalomelméleteire, de a Max Weber-irodalomban komoly kételyekkel is fogadták, mert lényegében Max Weber módszertani felfogásával elentézetesen értelmezte a tördékes Max Weber-korpuszt egy átfogó fejlődéstörténeti keretben. Lásd erről: Sandro SEGRE: *On Wolfgang Schluchter's Interpretation of Weber*, *Max Weber Studies*, 2013/1, 65–80, <https://doi.org/10.1353/max.2013.a808740>.
 7. William M. WIECEK: *American Jurisprudence After the War: "Reason Called Law"*, *Tulsa Law Review*, 2002/4, 857–878, 863–866; Gary PELLER: *Neutral Principles in the 1950's*, *University Michigan Journal of Law Reform*, 1988, 561–622.
 8. John DEWEY: *Freedom and Culture*, New York: G.P. Putnam's Sons, 1939, 131.
 9. Lásd John W.F. ALLISON: *Legal Culture in Fuller's Analysis of Adjudication*, in *Rediscovering Fuller*, 346–363, 350.
 10. David LUBAN: *Rediscovering Fuller's Legal Ethics*, *Georgetown Journal of Legal Ethics*, 1998, 801–829.
 11. „In a very real sense it may be said that the integrity of the adjudicative process itself depends upon the participation of the advocate. [...] It is small wonder, then, that failure generally attends the attempt to dispense with the distinct roles traditionally implied in adjudication. What generally occurs in practice is that at some early point a familiar pattern will seem to emerge from the evidence; an accustomed label is wanting for the case and, without awaiting further proofs, this label is promptly assigned to it. It is a mistake to suppose that this premature cataloguing must necessarily result from impatience, prejudice or mental sloth. Often it proceeds from a very understandable desire to bring the hearing into some order and coherence, for without some tentative theory of the case there is no standard of relevance by which testimony may be measured. But what starts as a preliminary diagnosis designed to direct the inquiry tends, quickly and imperceptibly, to become a fixed conclusion, as all that confirms the diagnosis makes a strong imprint on the mind, while all that runs counter to it is received with diverted attention.” Lon L. FULLER: *The Forms and Limits of Adjudication*, *Harvard Law Review*, 1978/2, 353–409, 382, 383, <https://doi.org/10.2307/1340368>.
 12. Uo. 383.
 13. LUBAN (10. vj.) 823.
 14. FULLER (11. vj.) 394–404.
 15. Fuller a policentrikusság fogalmát Polányi Mihálytól kölcsönözte. Lásd: Michael POLANYI: *The Logic of Liberty. Reflections and Rejoinders*, London: Routledge, 1951.
 16. ALLISON (9. vj.) 347–348.
 17. FULLER (11. vj.) 394.
 18. Uo. 402–403.
 19. ALLISON (9. vj.) 353–355. Lásd még erről: Jeff KING: *Judging Social Rights*, Cambridge University Press, 2012, 189–210, <https://doi.org/10.1017/cbo9781139051750>.
 20. FULLER (11. vj.) 398.
 21. LUBAN (10. vj.) 826.
 22. Uo. 829.
 23. FULLER: *The Lawyer as Architect of Social Structure*, in *The Principles of Social Order. Selected essays of Lon L. Fuller*, ed. Kenneth I. WINSTON, Duke University Press, 1981, 269; LUBAN (10. vj.) 801.
 24. LUBAN (10. vj.) 816.
 25. FULLER (11. vj.) 384.
 26. Lon L. FULLER: *Philosophy for the Practicing Lawyer*, in *The Principles of Social Order*, 290; illetve Luban (10. vj.) 827.
 27. Lásd erről Abram CHAYES: *The Role of the Judge in Public Law Litigation*, *Harvard Law Review*, 1976/7, 1281–1316; Mirjan R. DAMASKA: *The Faces of Justice and State Authority. A Comparative Approach to the Legal*

- Process, New Haven, Yale University Press, 1986, 147–180, 226–239.
28. Herbert HART: Positivism and the Separation of Law and Morals, *Harvard Law Review*, 1958/4, 593–629, <https://doi.org/10.2307/1338225>; Lon F. FULLER: Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart, *Harvard Law Review*, 1958/4, 630–672, <https://doi.org/10.2307/1338226>.
 29. Lásd erről: GYÖRFI Tamás: *A kortárs jogpozitivizmus perspektívái*, Miskolc, Prudentia, 31–38.
 30. Joel Feinberg megjegyzése. „Joel Feinberg [...] remembered Fuller pacing ‘back and forth at the back of the lecture hall like a hungry lion’ and leaving half way through the question session.” Nicola LACEY: *A Life of H.L. A. Hart: The Nightmare and the Noble Dream*, Oxford University Press, 2004, 198, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199202775.001.0001>.
 31. RUNDLE (2. vj.) 58.
 32. DYZENHAUS: The Legitimacy of Legality (6. vj.) 130.
 33. „With all its subtleties, the problem of interpretation occupies a sensitive, central position in the internal morality of the law. It reveals, as no other problem can, the cooperative nature of the task of maintaining legality. If the interpreting agent is to preserve a sense of useful mission, the legislature must not impose on him senseless tasks. If the legislative draftsman is to discharge his responsibilities he, in turn, must be able to anticipate rational and relatively stable modes of interpretation. This reciprocal dependence permeates in less immediately obvious ways the whole legal order. No single concentration of intelligence, insight, and good will, however strategically located, can insure the success of the enterprise of subjecting human conduct to the governance of rules.” Lon L. FULLER: *Morality of Law*, Revised edition, Yale University Press, 1969, 91.
 34. Lásd Kenneth I. WINSTON: Introduction, in *The Principles of Social Order. Selected essays of Lon L. Fuller*, ed. Kenneth I. WINSTON, Duke University Press, 1981, 15.
 35. Uo. 27–33.
 36. Gerald J. POSTEMA: *Legal Philosophy in the Twentieth Century: The Common Law World*, Springer, 2011, 150–151.
 37. „The positivist sees the law at the point of its dispatch by the lawgiver and again at the point of its impact on the legal subject. He does not see the lawgiver and the citizen in interaction with one another, and by virtue of that failure he fails to see that the creation of an effective interaction between them is an essential ingredient of the law itself.” FULLER (33. vj.) 193. Lásd POSTEMA (36. vj.) 151.
 38. „[I]f the law is intended to permit a man to conduct his own affairs subject to an obligation to observe certain restraints imposed by superior authority, this implies that he will not be told at each turn what to do; law furnishes a baseline for self-directed action, not a detailed set of instructions for accomplishing specific objectives.” FULLER (33. vj.) 210. Lásd még POSTEMA (36. vj.) 151.
 39. POSTEMA (36. vj.) 152.
 40. Herbert HART: Lon L. Fuller: The Morality of Law (1965), in H. H.: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford, Clarendon, 1983, 343–364; Joseph RAZ: The Rule of Law and its Virtue, in J. R.: *Authority of Law. Essays on Law and Morality*. Second Edition, Oxford University Press, 2009, 210–229, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198253457.003.0011>.
 41. POSTEMA (36. vj.) 153–154.
 42. FULLER (33. vj.) 159. Lásd még Lon L. FULLER: A Reply to Professors Cohen and Dworkin, *Villanova Law Review*, 1965/4, 655–666, 663.
 43. FULLER (33. vj.) 162.
 44. Uo.
 45. Lásd RUNDLE (2. vj.) 130.
 46. „Rather, Fuller’s principal concern is the second aspect of the tradition: the discovery of natural laws of social order, that is, the compulsions and opportunities necessarily contained in particular domains of objective social reality, in certain ways of organizing men’s relations with one another.” WINSTON (34. vj.) 12. Lásd még POSTEMA (36. vj.) 155.
 47. Lon L. FULLER: Freedom as a Problem of Allocating Choice, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1968/2, 101–106.
 48. Fuller saját szabadságfelfogását John Stuart Mill kárelven alapuló szabadságfelfogásával állítja szembe, amit annak idején Hart képviselt a Harvardon... FULLER (33. vj.) 168. Dan Priel republikánusnak tartja Fuller szabadságfelfogását. Lásd: Dan PRIEL: Lon Fuller’s Political Jurisprudence of Freedom, *Jerusalem Review of Legal Studies*, 2014/1 18–45, 31–34, <https://doi.org/10.1093/jrls/jlu003>.
 49. POSTEMA (36. vj.) 157–158.
 50. Pavlos ELEFThERiADIS: Legality and Reciprocity: A Discussion of Lon Fuller’s The Morality of Law, *Jerusalem Review of Legal Studies*, 2014/1, 1–17, <https://doi.org/10.1093/jrls/jlu002>.
 51. PLATÓN: Kritón, 50c–52a, in *Platón Összes Művei kommentárokkal, Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón*, ford. GELENCZEY-MIHÁLTZ Alirán, Budapest, Atlantisz, 2005, 172–176.
 52. ELEFThERiADIS (50. vj.) 16–17.
 53. FULLER (33. vj.) 207.
 54. FULLER (33. vj.) 208.
 55. RUNDLE (2. vj.) 127.
 56. FULLER (33. vj.) 208–209.
 57. „This follows from the basic difference between law and managerial direction; law is not, like management, a matter of directing other persons how to accomplish tasks set by a superior, but is basically a matter of providing the citizenry with a sound and stable framework for their interac-

- tions with one another, the role of government.” FULLER (33. vj.) 210.
58. RUNDLE (1. vj.) 129.
59. FULLER (33. vj.) 216.
60. Uo. 239.
61. RUNDLE (2. vj.) 115.
62. Uo. 116.
63. „If the conception here advanced is sound, it follows that in extending »the rule of law« to international relations, law and community of purpose must develop together. It is also apparent that a community of purpose which consists simply in a shared desire to avoid reciprocal destruction is too impoverished to furnish a proper basis for meaningful adjudication. Where the only shared objective is the negative one of preventing a holocaust, there is nothing that can make meaningful a process of decision that depends upon proofs and reasoned argument. It is of course conceivable that, moved by a desire to prevent such a holocaust, two nations (say, Russia and the United States) might submit a dispute to arbitration, but they would do so in much the same spirit that they might resort to a throw of the dice unless there were perceived by both some body of principle, however vague, that might control and give rationality to the decision. Such a body of emergent principle would have to derive from one of the two basic principles of order. In practice this would mean that it would have to derive from relationships of reciprocity.” FULLER (11. vj.) 378.
64. Martin KRYGIER: The Hart–Fuller Debate, Transitional Societies and the Rule of Law, in *The Hart–Fuller Debate*, 2010, 107–134, 127.
65. „I argue that this telos involves a state of affairs in which (at a minimum, and this could be added to and elaborated) law contributes in salutary ways to constraining and channelling uses of power—political, social and economic—so that the possibilities of its arbitrary exercise and abuse are significantly diminished.” Uo. 130–131.
66. Uo.
67. András SAJÓ: Militant Rule of Law and Not-so-Bad Law, *Hague Journal on the Rule of Law*, 2024, 525–549, <https://doi.org/10.1007/s40803-024-00221-8>.
68. Ez az én összefoglalásom, Sajó más fogalmi nyelvezetet használ. Sajó nyelvhasználatán, sajnos, erős nyomott hagyott a jogpozitivistá hagyomány Fuller-értelmezése, ezért az érvényesség fogalmára építve keretezi a patológikus jogrendszer problémáit.
69. SAJÓ (68. vj.) 536.
70. „As to interpretation, even assuming that a law is valid, the presumption of its fraudulent application is compatible with the idea of a legal order. Given that extreme versions of NSB law should not be assumed to be impartial nor enacted in good faith, the judge should go the extra mile when applying the recognized techniques of interpretation in order to reach the most impartial meaning possible, for example where the law allows discretion intended to favor government cronies.” Uo. 545.
71. Lásd Gerald POSTEMA: Implicit Law, *Law and Philosophy*, Special Issue on Lon Fuller, 1994/3, 361–387, 378, <https://doi.org/10.1007/bf01001679>.
72. Ahogy Postema Fullert is idézve fogalmaz: „Proceeding case by case, the collaborative enterprise of adjudicative law fit(s) and refit(s) its prescriptions to the configurations of life as they reveal themselves in litigation.” Uo. 379.
73. „it must maintain communication with standards implicit in the social environment in which it functions, for they provide the raw stuff of (adjudicative) law.” Uo.
74. David DYZENHAUS: Judicial independence, Transitional Justice and the Rule of Law, *Otago Law Review*, 2003, 345–369, 364.
75. Lásd Jan PETROV: How to Detect Abusive Constitutional Practices, *European Constitutional Law Review*, 2024, 191–221, <https://doi.org/10.1017/S1574019624000142>.
76. Ez a bizonytalanság jellemzi Petrov fent idézett tanulmányát is. Uo. 206.